

Акмалхон Аҳмад ўғли АКМАЛХОНОВ
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти
кафедраси ўқитувчиси, PhD.
akmalxon.973@gmail.com

**«МИФТАХУ-Л-УЛУМ»
АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА,
ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ ВА
ЗАМОНАВИЙ НАШРЛАРИ**

**РУКОВОДСТВО, КОПИИ И
СОВРЕМЕННЫЕ ИЗДАНИЯ
«МИФТАХУ-Л-УЛУМ»**

**MANUSCRIPTS, LITHOGRAPHS
AND MODERN EDITIONS OF THE
WORK “MIFTAHU-L-ULUM”**

Аннотация: Мазкур мақолада Абу Яъқуб Саккокий ва унинг ёзган қимматли илмий асарлари, хусусан, ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган «Мифтаху-л-улум» асарининг қўлёзма, тошбосма, замонавий нашрлари ҳақида бирламчи манбалар асосида маълумотлар берилган. Шунингдек, «Мифтаху-л-улум» асарига ёзилган шарҳларнинг хусусиятлари, наҳв ва сарф бўлимларининг бошқа соҳа адабиётларидан фарқли жиҳатлари, муаллифнинг ўзига хос ёндашувга эга эканлиги ҳам баён қилинган.

Калит сўзлар: Саккокий, «Мифтаху-л-улум», қўлёзма, шарҳ, замонавий нашр, грамматика, сарф, наҳв.

Аннотация: В данной статье представлена информация об Абу Якубе Саккоки и его ценных научных трудах, в частности, рукописях, литографиях, современных изданиях «Мифтаху-л-улум», не утративших своей актуальности до сегодняшнего дня. Также указываются особенности и специфика комментариев к Мифтаху-л-улум, различие и особенности разделов по грамматике(наҳв) и морфологии(сарф) от других книг и литератур, а также уникальный подход автора в изложении этих разделов.

Ключевые слова: Саккоки, «Мифтаху-л-улум», рукопись, комментарий, современное издание, грамматика, сарф, наҳв.

Abstract: This article provides information about Abu Yakub Sakkoki and his valuable scientific works, in particular, manuscripts, lithographs, modern editions of “Miftahu-l-ulum”, which has not lost its relevance today.

It is also stated that the features of the commentaries on "Miftahu-l-ulum", the differences between the grammar and expenditure sections from other field literature, and the author's unique approach.

Key words: Sakkoki, "Miftahu-l-ulum", manuscript, commentary, modern edition, grammar, sarf, nahv.

Абу Яъқуб Саккокий XIII аср араб тилшунослигининг йирик вакилларида бири ҳисобланади. Унинг тўлиқ исми Сирожддин Абу Яъқуб Юсуф ибн Бакр ибн Муҳаммад ибн Али Саккокий Хоразмий Ҳанафий бўлиб, манбаларда у ҳақида маълумотлар оздир. Саккокий ва унинг ёзган асарлари ҳақида Зайнуддин Қосим Қутлубғо [11: 317], Жалолддин Абдурахман Суютий [13: 115], Абдулхай ибн Аҳмад [14: 208], Муҳйиддин Абдулқодир [18: 622], Абдулхай Лакнавий [17: 232], Умар Ридо Кухала [16: 149], Ёкут Ҳамавий Румий [20: 518 (1034- рақам)], Шавки Дайф [15: 542-543], Исмаиλλα Абдуллох [5: 181] каби олимлар маълумотлар келтирган.

Саккокий Чингизхон ўғли Чигатойхон даврида яшаб ижод қилган. Абу Яъқуб Қашғар, Бадахшон, Балх ва бошқа диёрларда фозилликлари билан машҳур бўлган. Мустафо ибн Абдуллох (Ҳожа Ҳалифа тахаллуси билан машҳур): «Юсуф Саккокий 30 ёшидан кейин илм олишни бошлаган, унеча темирчилик билан шуғулланган. Саккокий ўз даврнинг барча илмларини олишга ҳаракат қилди. Хоннинг вазири Саъд Амид фитнаси билан Саккокий умрининг охириги уч йилини қамокда ўтказиб, шу қамокхонада вафот этади», деб ёзган [19: 1862].

Муҳйиддин Вафо Ҳанафий: «Саккокийнинг устозлари: Садид Хайётӣ, Маҳмуд ибн Саид, Ҳарисий ва бошқалар. Саккокий буюк имом, шеър, аруз, баён, маъно илмлари ва араб тили грамматикасини ўта яхши билувчи олимлардандир. Унинг шогирди Мухтор ибн Маҳмуд Зоҳидийдир» деган маълумотларни қайд этади [18: 622].

Ғарб олимларидан Ж. Беарман, ТҲ. Бианкуис, Э. Босворслар [7: 655], Э. Ван Донзел, В. П. Хайнрихс (Heinrichs) [8: 318, 371], А.Р. Гиб, Ж.Х. Крамерс, Ж. Шахт (Schacht) Саккокийни араб тилшунослигида ёрқин из қолдирган олим деб айтиш билан бир қаторда, араб тили услубиятида оид асар ёзганларнинг биринчиларидан эканлигини таъкидлайдилар [қаранг: 9: 594, 859, 1117].

Кес Верстегх, Мушира Эид, Манфред Воидич Саккокийни араб тили балоғати ва фасоҳати илмларига катта хизмат қилган олимлардан бири сифатида эътироф этганлар [10:81].

Машҳур немис шарқшуноси Карл Броккельман араб тилшунослигида муҳим ўрин тутган, катта ҳисса қўшган олимларни санаб, Маҳмуд Замахшарийдан кейинги ўринда Саккокийни келтирган [6:171].

Саккокий қуйидаги асарларни ёзган:

1. «Мифтаҳу-л-улум» (مفتاح العلوم). Бу алломанинг биринчи асари ҳисобланади. Аббосий ҳалифалардан Носириддин халифалиги даврида ёзилган. Асар ўз даврида ва кейинчалик ҳам машҳур бўлиб бир неча марта нашр қилинган.

2. «Шарҳу-л-жумал» (شرح الجمل). Абдулқоҳир Журжонийнинг «Жумал» асарига шарҳ сифатида ёзилган.

3. «Аттибъан» номли асари (التبيان).

4. Форс тилида «Тилсим» асари (كتاب تلسيم).

5. «Мунозара илми ҳақида рисола» (رسالة في علم المناظرة). Ушбу асар «Фарзандга рисола» (الرسالة الولدية) тарзида, шогирди Муҳаммад Сочиқли Зодага атаб ёзилганлиги ҳақидаги маълумотни Карл Броккельман қайд этган [12: 267].

6. «Мусхафу-з-заҳроти» асари (مصحف الزهرات).

Саккокий биринчи ва машҳур асари бўлган «Мифтаҳу-л-улум» ҳижрий 595 (милодий 1205 йил) йиллардан кейин ёзилган. Олим асарнинг ёзилиш сабаби ҳақида шундай деб ёзган: «Замонамнинг фозил аҳллари, фазлни камолотга етказган зотлар мендан мухтасар қилиб, уларга [бир асар] ёзиб беришимни қатъийлик билан сўрадилар. Бу каби гапларни эшитгач, бундан улар тўла хурсандчилик билан баҳраманд бўлишлари учун, ҳар бир закий тушунадиган услубда таснифладим» [қаранг: MU, 1b]. Муаллифнинг мазкур маълумотидан асар юқори савияда ёзилганини билиб олиш мумкин. Асарнинг номланиши борасида: «Бу асарда жуда яхши билиб олиш керак бўлган илмларни жамлаб, «Мифтаҳу-л-улум» (مفتاح العلوم) (Илмлар калити) деб номладим», деб ёзган эди Саккокий [қаранг: MU, 2b].

Асар ёзилганидан кейин жуда машҳур бўлиб, мадрасаларда араб тилини ўрганиш бўйича асосий дарсликлардан бири сифатида

кенг фойдаланилган. Бу асарга эҳтиёж катта бўлганлиги сабабли ундан кўп сонли нусхалар кўчирилган.

ЎзР ФА ШИ кўлёзмалар фондида «Мифтаху-л-улум»нинг бир дона кўлёзма нусхаси бўлиб, 7843-рақам остида сақланади. 7843-рақамли кўлёзма мужаллад бўлиб, унда тўртта асар жамланган. Бу асарларнинг тўртинчиси «Мифтаху-л-улум» ҳисобланади. Асар тўла сақланиб қолмаган. Сарф ва наҳв илмлари умуман мавжуд эмас. Кўлёзмада «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми бўлган маъно ва баён илмлари берилган. «Маънолар илми» ҳам тўлиқ эмаслигини асар мисол билан бошланганидан билиб олиш мумкин (انما هذا لك لا لغيرك وانما لك هذا لا ذاك وانما يأخذ) – ҳақиқатда, бу сенга, сендан бошқага эмас; ва дарҳақиқат, сенга бу, сендан бошқага эмас; ва ростдан Зайд олади, Амр эмас. 329а). Мазкур кўлёзмада тўртинчи асарнинг сарф ва наҳв илмлари билан бир қаторда «маънолар илми»га кириш ҳисобланувчи муаллиф муқаддимаси ҳам тушиб қолган. Мавжуд қисмдаги фасл номлари қизил сиёҳли ёзув билан ажратилган. Асар мужалладнинг 329-варағидан мужаллад охиригача 502b варақчага бўлиб, охири тугалланган. Охири жумла: «تمت الكتاب لأمر الدين يوسف بن أبي بكر بن محمد السكاكي الخوارزمي صاحب المفتاح جزاء الله تعالى خير الدارين Юсуф ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад Саккокий Хоразмийнинг китоби тугалланди. «Мифтах» соҳибини Аллоҳ таъало икки дунё яхшилиги билан мукофотласин). Кўчирилган сана, котиб исмлари қайд этилмаган.

Немис шарқшуноси Карл Броккельман «Мифтаху-л-улум» асарининг бошқа давлатларда мавжуд бўлган қуйидаги кўлёзма нусхаларини келтирган:

1. Германия, Берлин, Германия давлат кутубхонасида 7184; 7185; 7186- рақам остида сақланадиган нусхалар. Германия шарқшунослар жамияти кутубхонасида 93-рақам остида сақланадиган нусха.

2. Буюк Британия, Лондон, Британия кутубхонасида 294; 295; 296- рақам остида сақланадиган нусхалар. Лондонда Британия музейи араб кўлёзмалари бўлимида 550; 551; 981- рақам остида сақланадиган нусхалар.

3. Испания, Мадрид, Эскориал музейи араб кўлёзмалари бўлимида 205; 232-рақам остида сақланадиган нусхалар.

4. Ҳиндистон, Патна кўлёзмалар фондида 1674; 1675; 1676; Бандипур кўлёзмалар фондида

20/6142; 6143; 6144; Ромпур кўлёзмалар фондида 1/568; 87; 88; 89; 90-рақам остида сақланадиган нусхалар.

5. Ироқдаги Мосул марказий кутубхонасида 184; 247-рақам остида сақланадиган нусхалар [12: 249].

Тўлиқ сақланган кўлёзмалардан бири Анқара Миллий Кутубхонасида 26 Нк 192-рақам остида сақланаётган нусха ҳисобланади. У Эскишаҳар Халқ кутубхонаси бўлимида сақланади. Ўлчами 294.4x171.1мм. бўлиб, ҳар бир саҳифа 21 сатрни ташкил қилади. Жами 244 варақдан иборат. (Бу кўлёзма мақолада МУ ишораси билан белгиланган). Кўлёзма қачон кўчирилгани қайд этилмаган. Асарнинг 1а варағида ҳаттотга ишора қилувчи қуйидаги маълумот сақланиб қолган. Мана у: هذه النسخة بخط الإمام الشيخ العلامة شمس الدين محمد بن سيد الناس اليعمرى (Бу нусха Саййидиннас ўғли имом, шайх, аллома Шамсиддин Муҳаммаднинг хатида) [MU, 1a]. Нусха тўлиқ араб тилида, ёзуви куфийга ўхшаш бўлиб, кўп сўзларга ҳаракат қўйилган. Пойгир изчил қўйиб борилган.

Бу кўлёзма бошқа нусхалардан кўра тўлиқ ва яхши сақланиб қолганлиги, анчайин қадимий эканлиги сабабли илмий изланишга асос қилиб олинди. Шуни таъкидлаш жоизки, асарнинг кўп кўлёзмаларида биринчи ва иккинчи қисмлари мавжуд эмас. Бу кўлёзмада мазкур қисмлар тўла сақланиб қолган.

Мазкур кўлёзма нусханинг 1а варағида асар ва унинг муаллифига ишора қилувчи қуйидаги жумла сақланиб қолган. Бу: كتاب مفتاح العلوم عمله: أستاذ الدنيا العلامة خذيا الزمان سلطان علماء التفسير ملك النحارير سراج الدين قدوة المخفئين أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد علي مد الله عليه ظلال رحمته («Мифтаху-л-улум» китоби. Бу [асар] ни ёзган дунё устози, аллома, замон тухфаси, тафсир олимларининг султони, оқиллар подшоҳи, заифларнинг суянчиғи Сирожиддин Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр Муҳаммад Алидир (Аллоҳ унга раҳмат соясини узун қилсин) [MU, 1a].

Мазкур кўлёзмада сарф қисми 3а дан бошланиб, 30b варақнинг 5-сатригача давом этган. 30b варақнинг 6-сатридан наҳв бўлими бошланиб, 63а варақнинг 20-сатрида тугаган.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида «Мифтаху-л-улум» га ёзилган қуйидаги шарҳлар сақланмоқда. Булар:

6016-рақамли кўлёзма «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми «маънолар илми» (علم المعاني) га ёзилган шарҳ. Шарҳ муаллифи Мир

Саййид Шариф бўлиб, у «Мифтах шарҳи (شرح مفتاح)» деб номланган. Муаллифнинг тўлиқ исми Али ибн Муҳаммад ибн Али Шариф Ҳасаний Журжоний (1339-1413). Шарҳ мундарижаси асар бошида келтирилиб, саҳифа рақами қизил сиёҳ билан берилган. Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар алайҳиссаломга саловотдан кейин шарҳ муаллифи «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисмини шарҳ қилаётганини, ундаги сирлар хазинасини баён қилишни мақсад қилганини айтган [шу манба, 1b]. «Мифтаху-л-улум» асаридан олинган иқтибосларни «Мусанниф айтган» (قال المصنف) бирикмаси билан берган. Қолган ўринларда «айтган» (قال) ёки «унинг гапи» (قوله) сўзлари билан келтирган. Шарҳ бошладан олдин Саййид Шариф Абу Яъқуб Саккокийнинг асар уч қисмдан ташкил топганлиги, биринчи қисмда сарф, иккинчи қисмда наҳв, учинчи қисмда маъно илмларини баён қилганлиги ҳақидаги жумлаларини келтирган [шу манба, 2a]. Шарҳ охиригача тўлиқ эмаслигини 160b варақча мавжуд қисмидан, шу варақдаги «унга» (عليه) пойгиридан билиб олиш мумкин. Шарҳ 238-варақда «Сўзни гўзал ифодалаш илми» (علم البديع) билан тугалланганлигини мундарижадан билиб олиш мумкин. Шарҳнинг мавжуд қисмида ёзилган сана, ким томонидан кўчирилганлиги ҳақида маълумот учрамайди. Балки бу маълумотлар шарҳнинг охирида берилган, эҳтимол.

5831- рақамли қўлёзма «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми «маънолар илми» (علم المعاني) га ёзилган шарҳ. Шарҳ муаллифи Мир Саййид Шариф бўлиб, у «Мифтах шарҳи (شرح مفتاح)» деб номланган. Бу рақамли қўлёзма 6016- рақамли қўлёзманинг яна бир бошқа нусхаси ҳисобланиб, сатр сони 25 та (6016- рақамли қўлёзмада, ҳар бети 23 сатрли), мундарижа кўрсатилмаганлиги билангина фарқ қилади. Бу қўлёзма охиригача сақланган бўлиб, кўчириб бўлинган санаси 803 ҳижрий йил, Шаввол ойи ўрталарида тугаганлиги форс тилида қайд этилган. Лекин ҳаттот исми келтирилмаган.

5628-рақамли қўёзма «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми «маънолар илми» (علم المعاني) га ёзилган шарҳ. Шарҳ муаллифи Саъдиддин Тафтазоний бўлиб, у «Мифтаху-л-улум» шарҳи (شرح مفتاح العلوم) деб номланган. Муаллифнинг тўлиқ исми Абу Саид Масъуд ибн Умар ибн Муҳаммад Тафтазоний (1322–1390). Шарҳда «Мифтаху-л-улум» асари муаллифининг тўлиқ исми қайд этилган. Муҳим

жиҳати, سراج الدين «диннинг чироғи» деб халқ томонидан берилган унвон қолган манбаларда учрамаган «маънолар чироғи» (سراج المعاني) шаклида келтирилган [шу манба 1b]. Қўлёзмада Саккокий жумласига ишора сифатида «унинг гапи» (قوله) сўзи баъзи ўринларда қизил сиёҳ билан берилган бўлса, аксарият ўринларда қора сиёҳ билан ёзилган. Шарҳ тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Шарҳ 1a варақдан 179b варақча сақланган бўлиб, ёзилган сана, ҳаттот исми, мундарижа келтирилмаган. Шарҳ ҳажман катта бўлиб, ҳар саҳифада 27 сатрдан ёзилган.

6418-рақамли қўлёзма «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми «маънолар илми» (علم المعاني) га ёзилган шарҳ. Шарҳ муаллифи Саъдиддин Тафтазоний бўлиб, у «Мифтаху-л-улум» шарҳи (شرح مفتاح العلوم) деб номланган. 6418-рақамли қўлёзма 5628-рақамли қўлёзманинг нисбатан тўлиқроқ нусхаси ҳисобланади. Мазкур қўлёзманинг 235 варағи сақланган. Шарҳ охиригача етиб келмаган. Шарҳ кўчириб бўлинган сана, ҳаттот исмлари келтирилмаган. Эҳтимол, мазкур маълумотлар шарҳнинг охирида қайд этилгандир.

8397-рақамли қўёзма «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми «маънолар илми» (علم المعاني) га ёзилган шарҳ. Шарҳ муаллифи Мир Саййид Шариф бўлиб, у «Мифтах шарҳи (شرح مفتاح)» деб номланган. Саккокийга ишора ҳисобланувчи жумлалар «унинг гапи» (قوله) сўзининг бўрттирилган қора сиёҳ билан қолган сўзлардан ажратилган. Мазкур рақамли қўлёзма 6016-рақамли қўлёзманинг яна бир нусхаси бўлиб, ундан сатр сони 16, қизил сиёҳ ишлатилмаганлиги билангина фарқ қилади. Мазкур шарҳнинг нусхаси тўлиқ эмас, 158 варақ сақланиб қолган. Шарҳ ёзиб бўлинган сана, ҳаттот исмлари келтирилмаган. Мазкур маълумотлар шарҳнинг охирида қайд этилган бўлиши мумкин.

9035-рақамли қўёзма «Мифтаху-л-улум» асарининг учинчи қисми «маънолар илми» (علم المعاني) га ёзилган шарҳ. Шарҳ муаллифи Саъдиддин Тафтазоний бўлиб, у «Мифтаху-л-улум» шарҳи (شرح مفتاح العلوم) деб номланган. Мазкур қўлёзманинг боши сақланмаган бўлса-да, қолган қисми охиригача сақланган. Саккокийга ишора бўлган иқтибос «унинг сўзи» (قوله) сўзи билан берилган. Мазкур сўз қолган сўзлардан қизил сиёҳ билан ажратилган. Саҳифада сатр сони 21 та бўлиб, саҳифалар охирида пойгир изчил қўйилган. Шарҳнинг

охирги саҳифаси устида «ҳамма варақлар 292» (جمع أوراق 292) ёзуви қизил сиёҳда сақланиб қолган. Шарҳнинг мазкур саҳифасида хаттотга ишора қилувчи «заиф банда кўлида» (على يد العبد الضعيف) ибораси келтирилган. Бу иборадан кейин хаттотнинг исми Аҳмад ибн Иброҳим Бакбазорий эканлиги келтирилган [шу манба: 269b]. Тугалланган сана тўлиқ келтирилган. У аср намози вақтида, шанба куни, Зулқаъда ойи, 882 ҳижрий йил.

Булардан ташқари Карл Броккельман куйидаги асарга ёзилган шарҳларни келтирган. Булар:

Али ибн Муҳаммад ибн Али Насафий шарҳи. Бу шарҳ 1318 йили Хоразмда ёзилган бўлиб, Лондондаги Британия кутубхонасида 297- рақам остида, Жазоирда Жазоир марказий кутубхонасида 197- рақам остида сақланади.

Али ибн Умар Котибий шарҳи. Бу шарҳ Туркияда Сулаймония кутубхонасида 897- рақам остида сақланади.

Кутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий шарҳи. Бу шарҳ «Калитнинг калити (مفتاح المفتاح)» деб номланиб, Сулаймония кутубхонасида 898-899- рақам остида, Лондондаги Британия музейи араб қўлёзмалари бўлимида 550- рақам остида сақланади.

Абдукарим Рошидий шарҳи. Шарҳ 1400 йили тамомланган, у Жазоирда Жазоир марказий кутубхонасида 198- рақам остида сақланади.

Яҳё ибн Аҳмад Каший шарҳи. Бу шарҳ таҳминан 1349 йилларда ёзилган бўлиб, Берлин, Германия давлат кутубхонасида 7240- рақам остида сақланади [12: 249-250].

ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида «Мифтаҳу-л-улум» асарининг куйидаги тошбосма нусхалари сақланади. Булар:

11657- рақамли тошбосма Мисрда, эски Хадор бозоридаги (بسوق الخضار القديم) Адабий Матбада (في المطبعة الأدبية) босилган. Босилган йили кўрсатилмаган. Ҳажми 319 варақ бўлиб, мундарижада мавзулар кўрсатилган. Сарф бўлими 2-варақдан 40-варақча, наҳв бўлими 41-варақдан 85-варақча. Шунингдек, бу тошбосма нусхаси хошиясида Жалолиддин Абдурахмон Суютийнинг ўн тўрт илмни жамлаган «إتمام الدراية لقراء النقاية» (Нуқоя [тоза бўлиш] ўқувчилари учун тугалланган билим) асари келтирилган.

15182- рақамли тошбосма 11657- рақамли тошбосмадаги асар билан айна бир хил. Фақат

15182- рақамли тошбосма билан 15181- рақамли тошбосма жамланганлиги билан 11657- рақамли тошбосмадан фарқ қилади. 15181- рақамли тошбосмада Исмоил ибн Абу Бакр қаламига мансуб фикҳ, тарих, наҳв, аруз, қофия илмлари ҳақидаги «كتاب عنوان الشرف الوافي» номли асари ҳам мавжуд. Икки тошбосма бир мужалладда жамланган.

12369-рақамли тошбосма Мисрда, Майманийа матбасида босилган бўлиб, сарф бўлими 2-варақдан 33-варақча давом этган. Наҳв бўлими 33-варақдан 70-варақча бўлиб, учинчи бўлим билан бирга тошбосманинг тўла ҳажми 346 варақ. Босилган сана ҳижрий 1318 йили, Муҳаррам ойи. Бу тошбосма хошиясида ҳам Жалолиддин Абдурахмон Суютийнинг ўн тўрт илмни жамлаган «إتمام الدراية لقراء النقاية» (Нуқоя [тоза бўлиш] ўқувчилари учун тугалланган билим) асари келтирилган.

«Мифтаҳу-л-улум» асари 1825 йили Калькутта, 1899 йил Истанбул, шу йилнинг ўзида ҳамда 1900 ва 1929 йилларда Қоҳирада (1929 йилдагиси Муҳаммад Комил Асюттий таҳрири остида) босиб чиқарилган.

Ҳозирги кунимизгача ўз аҳамиятини йўқотмаган ушбу асар бир неча марта Туркия, Миср ва бошқа давлатларда нашр қилинган. «Мифтаҳу-л-улум»нинг замонавий нашрлари бир неча бўлиб, баъзилари таҳқиқлар асосида баъзиси эса таҳқиқ қилинмаган ҳолда нашр қилинган.

1980 йили Боғдодда Ақром Усмон Юсуф муҳаққиқлигида батафсил шарҳ қилиб нашр этилди. 1983 йили Байрутда Наим Зарзур таҳрири остида нашр қилинди. Наим Зарзур амалга оширган нашр энг кўп тарқалган ҳисобланади. 2000 йили Байрутда чоп этилган мисрлик машҳур олим доктор Абдулҳамид Ҳиндовий таҳрири остида нашр қилинди. Шунингдек, Ҳамди Муҳаммад Қобил таҳқиқи асосида йили кўрсатилмаган нашрида эскирган сўзларнинг баъзиларининг маънолари берилиши билан қолган нашрлардан бирмунча фарқ қилади.

Доктор Абдулҳамид Ҳиндовий таҳқиқи остида чиққан нашри 64 Балоға, факсимиле 13272; 65 Балоға, факсимиле 15803; 66 Балоға, факсимиле 15804; 276 Балоға, факсимиле 175490 қўлёзма нусхаларига, Остонада (1318 ҳижрий, милодий 1897 йил), Қоҳирада (1318 ҳижрий, милодий 1897 йил) чиққан тошбосма нусхаларга асосланганлиги билан қолган замонавий нашрлардан афзал ҳисобланади.

Тадқиқотга асос қилиб олинган қўлёзма билан Наим Зарзур, Абдуҳамид Ҳиндовий, Ҳамди Муҳаммад Қобил томонидан таҳқиқ қилинган нашрлар қиёслаш учун олинди. Наим Зарзур таҳқиқи Sak.1983, Абдуҳамид Ҳиндовий таҳқиқи Sak.2000, Ҳамди Муҳаммад таҳқиқи Sak.2008 шартли қисқартмалар билан белгиланди.

MU қўлёзма куйидаги анъанавий жумла билан бошланади, у: الرحيم وبالصلاة بسم الله الرحمن (Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи ва пайғамбари Муҳаммадга дуруд ва салом билан [бошлайман]) [MU, 1b]. Sak.1983 [шу манба, 5] ва Sak.2000 [шу манба, 35] нашрларда басмала билангина бошланган. Sak.2008 нашрида эса, басмаладан олдин куйидаги оят келтирилган. *وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ* – (Шукр қилувчи қавмлар учун оятларимизни шундай хилма-хил баён қиламиз. Аъроф сураси, 58-оят) [Sak.2000, 9]. Оят билан бошланган бу ҳолат қолган тошбосма нусхаларда ҳам кузатилмайди. Муҳаққиқ томонидан бунга ишора ҳам берилмаган.

MU куйидагича бошланади: قال الأستاذ الإمام: التفسير سراج البارع العلامة شيخ العرب والعجم سلطان علماء الدين أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد بن علي تغمده الله (Устоз, имом, таниқли аллома, араб ва аҷам шайхи, тафсир уламолари султони, дин мунири Абу Яъқуб Юсуф ибн абу Бакр ибн Муҳаммад ибн Али, Аллоҳ уни раҳмати билан куршаб олсин, айтадики). Нашрлар эса, قال الأستاذ الإمام البارع العلامة سراج الدين أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد بن علي السكاكي تغمده الله برحمته (Устоз, имом, таниқли аллома, миллат ва дин мунири Абу Яъқуб Юсуф ибн абу Бакр ибн Муҳаммад ибн Али Саккокий, Аллоҳ уни раҳмати ва ризолиги билан куршаб олсин, айтдики) билан бошланади. Sak.1983, Sak.2000, Sak.2008 нашрларда дуо маъносидаги жумла *تغمده الله برحمته* (Аллоҳ уни раҳмати ва ризолиги билан куршаб олсин) шаклида келган. Мазкур нашрларда *شيخ العرب والعجم سلطان علماء التفسير* (араб ва аҷам шайхи, тафсир уламолари султони) бирикмаси келтирилмаган. Яна бир эътибор қаратадиган жиҳат қўлёзмада «Саккокий» нисбаси тушиб қолдирилган.

Саккокийнинг биринчи жумласи ҳамд ва наътдан иборат бўлиб, MU да куйидагича келади: إن حق كلام أن تلهج به الألسنة، وأن لا يطوي منشوره على توالي الأزمنة، كلام لا يفرغ إلا في قالب الصدق ولا ينسج خبره إلا على منوال الحق، فبالحرى تلقيه بالقبول إذا ورد يقرع الأسماع، وتأتيه أن يعلق بذيل موداه ريبه إذا حسر عن وجهه القناع،

وهو مدح الله تعالى وحمده بما هو له من الممدوح أزا وأبدا، وبما انخطر في سلكها من المحامد متجددا، ثم الصلاة والسلام على حبيبته محمد البشير النذير بالكتاب العربي المنير، الشاهد لصدق دعواه بكمال بلاغته، المعجز لدهماء المصاقع عن إيراد معارضته، إعجازا أخرس شفقة كل منطق، أظلم طرق المعارضة فما وضع إليها وجه طريق، حتى أعرضوا عن المعارضة بالحروف، إلى المقارعة بالسيوف، وعن المقاتلة باللسان، إلى المقاتلة بالسنان. بغيا منهم حسدان وعنادا ولددا، ثم على آله وأصحابه الأئمة (ҳамма талаффуз қиладиган гапнинг ҳақлиси, замонлар ўтиши билан ёйилиши унутилмайдиган, фақатгина сидк билан тамомланадиган гап, ҳақни ифодаловчи дарак, энг муносиби қабули ҳақида ҳабар келганда кулоқларни лаззатлантирадиган, ўз мақсадининг охири боғланган бўлса ҳам фахрланадиган, шубҳасиз, юрак унинг юзидан ҳасратда бўлганда, тааллуқли бўлиб, шод қиладиган гап бу азалдан то абадгача бўлган, унга муносиб бўлган мактовлар билан мадҳ қилинадиган Аллоҳга ҳамддир. Буларнинг бари энг мақталган йўлларга мансуб бўлган мактовлардир. Бу мактовлар соҳиби эса Аллоҳ таолодир. Нур таратувчи, арабий китоб билан огоҳлантирувчи, башорат айтувчи, тўла балоғат ила даъволарга содиқлик билан гувоҳлик берувчи, ўзининг эътирозлари билан ҳар томондан келган инсонлар жамоасини ожиз қолдирувчи, энг чиройли нутқ қилувчини ҳам чиройли сўзлаши билан тилсиз қилиб қўювчи, эътирозли йўлларнинг энг зулматлисини токи эътироз эгалари ўзларининг энг кичик эътирозларидан қайтгунларигача ойдинлик таратиб тўғри йўлга бошловчи, сўз, қилич билан ғолиб келувчи, жангларда нусрат топувчи, улардан (душманлардан) бойлик, ҳасад, саботлилик, қатъиятлилиги билан Муҳаммад Мустафога, оли байтларига, исломнинг асослари бўлган, пешқадамларнинг пеши бўлган асҳобларга салом ва саловотлар бўлсин) [MU, 1b].

Sak.1983, Sak.2000, Sak.2008 нашрларда грамматик қоидага кўра тушириб қолдириш хато ҳисобланувчи قال (айтди) феълини эргашган жумлага боғловчи *إن* юкламаси тушиб қолган. Грамматикага оид асар ёзаётган олим бундай хато қилиши қутилмайдиган ҳолат. Бу нашрлар асосланган қўлёзмаларда хаттот томонидан тушиб қолдирилган бўлиши мумкин, эҳтимол. Шунингдек, мазкур нашрларда *حق* (ҳақ, ҳақли) сўзи ортгирма даражада *أحق* (энг ҳақлиси) тарзида келган. Қолган ўринларда бир хиллиқни кузатиш мумкин.

MU қўлёзмада 1b varaқда 16- сатрида *مجالہ* (ўз соҳасида) сўзида биринчи ва иккинчи харфлар учиб кетган, 2a varaқнинг 12- сатрида *النظم* (назм) сўзи қайта тикланганини таъмирланганидан билиб олиш мумкин. 2a varaқнинг 12- сатридаги *الحديث* (ходиса) сўзи ўчиб кетган, ундан кейин келаётган *وما* бириктирувчи сўз қайта тикланган бўлиб, нашрларда *فيما* бириктирувчиси тарзида келган. 32a varaқда мисол сифатида келтирилган сўзлар ўз изоҳи билан келган.

Sak.1983 [77-78], Sak.2000 [127-128], Sak.2008 [77] нашрларнинг аслиятида мисоллар изоҳлари билан келмаган. Sak.2008 нашрида муҳаққиқ томонидан айрим мисоллар изоҳланган.

Ўрта асрлар араб тилшунослигининг йирик намояндаларидан бири Абу Яъқуб Саккокийнинг «Мифтаҳу-л-улум» асари ўз даврининг йирик назарий тадқиқотларидан биридир. Асар ҳар жиҳатдан мукамаллиги, тилшунослик ва адабиётшунослик масалаларининг қамраб олинганлиги билан аҳамиятлидир. Унинг сарф ва наҳв бўлими араб тилшунослиги учун ўта қимматли саналади. Шу сабабли асар кўплаб қўлёзма нусхаларда кўчирилган, жаҳоннинг турли мамлакатларига тарқалган. Ҳозирги кунда Туркиянинг ўзида асарнинг 40 дан ортиқ қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари Германия, Буюк Британия, Испания, Ҳиндистон, Миср, Ироқ фондларида ҳам асарнинг қўлёзмалари мавжуд. Қўлёзмаларнинг кўпи ўрта асрларда кўчирилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Мифтаҳу-л-улум» асарининг араб тили грамматикасида асосий манбалардан бири бўлиб, XIII-XV юзйилликларнинг ўзида унга 25 та шарҳ ёзилган, унинг мухтасар нусхалари тузилиб, XVI юзйилликда унга икки манзума ёзилган. «Мифтаҳу-л-улум» асарининг илмий ва амалий аҳамияти унинг мавжуд қўлёзма нусхалари турли нашрларининг юзага келишига олиб келди. Асарнинг тошбосма нашрлари Калькутта, Истанбул, Қоҳирада амалга оширилган. Асарнинг Боғдод, Қоҳира, Байрутдаги замонавий нашрлари орасида 2000 йили Байрутда чоп этилган нашри асос қилиб олинган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. MU – Имом Аба Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Анкара

1. Milli Kütüphanesi. Қўлёзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.
2. Sag.1983 - Имом Аба Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Муҳаққиқ Наим Зарзур. – Байрут, 1983. – 621 б.
3. Sag.2000 - Имом Аба Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Муҳаққиқ Абдуҳамид Ҳиндавий. – Байрут, 2000. – 828 б.
4. Sag.2008 - Имом Аба Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Муҳаққиқ Ҳамди Муҳаммад Қобил. – Қоҳира. – 535 б.
5. Абдуллаев А. Марказий Осиёда ислом маданияти. – Тошкент, 2005. – 383 б.
6. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Literatur. – Leipzig, 1909. 265 s.
7. Bearman P. J., Bianquis Th., Bosworth C. E. // The encyclopaedia of islam. Volume 12. Supplement. – Leiden, 2004. 921 p.
8. Bosworth C. E., E. Van Donzel, Heinrichs W. P. // The encyclopaedia of islam. Volume 9. San-Sze. – Leiden, 1997. 946 p.
9. Gibb A., Kramers J. H., Schacht J. // The encyclopaedia of islam. Volume 1. A-B. – Leiden, 1986. 1422 p.
10. Mushira Eid, Alaa Elgibali, Manfred Woidich. Encyclopaedia of Arabic language and linguistics. Volume II. Eg-Lan. – Leiden, 2007. 432 p.
11. مجار تلا جات. ي. نودسلا اغبولطق ند مساق نيدلا نيز عادفلا وبأ. – 568 تحفص. 1992. ملقا راد. قشمد.
12. روتكدلا تبيرعلا ىلإ ملقند. ي. بيرعلا بدلأا خيرأت. ل. راك ناملكوريد. س. ماخلا عزجلا. رسمب فراعملا راد. قرهاقلا. – راجفلا ليلجلا دبع. 1975. 369+20. تحفص.
13. يبا دمحم قيقحتب. ط. يوسلا نامحرلا دبع نيدلا لالاج ظفاحلا. تمعيطم. قاحنلا و نيبوغلا تاقبط ي قاعولا. تمغيد. مدهاربا لضفلا. 607. تحفص. م. 1965. ي. بابلا ىسيء.
14. تارذش. ي. قشمدلا ي لينحلا دمحا ند ي حلا دبع حلاقلا وبأ نيدلا بابهش. عزجلا. م. 1991. ريئك نبا راد. قشمد. – باده نمرابخا ي فبهدلا. 839. تحفص. عساتلا.
15. فراعملا راد. قرهاقلا. – ي. بيرعلا بدلأا خيرأت. فيض ي قوش. 1980. 684. تحفص. س. ماخلا وزجلا.
16. تلاسرا تسمسؤم، توريب. – ن. يفلؤملا مجمع. تلاحك اضر رمع. 1993. 581. تحفص. عبارلا عزجلا.
17. تميفنحلا مجارت ي ف تميهيلا دناؤفلا. ي. يونكلا ي حلا دبع دمحم. – 263. تحفص. ي. ملاسلأا بباتكلا راد، قرهاقلا.
18. تميضملا رهاوجلا. ي. فنحلا ي شرقلا رداقلا دبع دمحم وبأ نيدلا ي حم. تحفص. ثلاتلا عزجلا. 1993. رجه، قزيج. – تميفنحلا تاقبط ي ف. 776.
19. ن. ونفلاو بباتكلا عامسأ ن. ن. ونظلا فشك. الله دبع ند ي فطصم. تحفص. ي. ناثلا عزجلا. 1941. ي. بيرعلا ثارتلا عايحلا راد. بتوريب. 945- 2056.
20. تفرعم ىلإ ببيرلأا داشرا ابدالأا مجمع. ي. مورلا ي ومحلا توقاي. لولأا عزجلا. 1993. ي. ملاسلأا برغلا راد. بتوريب. – ببدالأا. 3541. تحفص.